

WIJZE WOORDEN: RETORICA VOOR IEDEREEN!

Bé Breij & Kobie van Krieken*

Peitho, het Radboud Kenniscentrum voor Retorica, heeft een flinke subsidie ontvangen van het College van Bestuur van de Nijmeegse universiteit om onderzoek te doen naar de mogelijkheid van universiteitsbreed retoricaonderwijs. Waarom moet een universiteit zulk onderwijs willen aanbieden? En hoe moet het eruit gaan zien? In deze bijdrage schetsen we het belang en de mogelijkheden van onderwijs in retorica.

Belang van de retorica

Bij retorica denken mensen vaak aan de eindeloze, opzweepende toespraken van de kopstukken van het Derde Rijk, of aan spitsvondigheden van dubieuze pleiters. Haar reputatie speelt de retorica vaak parten. Haar naam wil nogal eens vallen om loze vorm en verbale franje aan te duiden ('het is maar retoriek') of, minstens zo erg, om te worden gelijkgesteld met demagogie, populisme of manipulatie.

Haar reputatie speelt de retorica vaak parten. Haar naam wil nogal eens vallen om loze vorm en verbale franje aan te duiden of om te worden gelijkgesteld met demagogie, populisme of manipulatie. Wie meent dat hij met zulke bezwaren iets nieuws heeft ontdekt, zit er jammerlijk naast, maar bevindt zich wel in goed gezelschap

Wie meent dat hij met zulke bezwaren iets nieuws heeft ontdekt, zit er jammerlijk naast, maar bevindt zich wel in goed gezelschap: Plato ging hem reeds voor. In zijn *Gorgias*, een dialoog die bij uitstek gericht is op het 'debunkten' van de retorica en het ontmaskeren van de sofisten, laat hij Socrates stevig van leer trekken. De retorica is geen echte kunst of

wetenschap, klaagt hij, want ze heeft geen eigen object en doel, zoals bijvoorbeeld de geneeskunde, die de gezondheid van de mensen bestudeert en beoogt. Waar ze een publiek overtuigt, doet ze dat altijd op basis van de vakinhoud van 'echte' disciplines. Anders dan deze is ze zelf geen bron van betrouwbare kennis: ze bewerkstelligt mening of geloof. En dat doet ze bij voorkeur bij de onwetende massa, die eerder vertrouwt op het meeslepend betoog van een redenaar dan op een degelijke verhandeling van een vakman (of een filosoof!). Dat komt doordat de retorica vleit: ze laat horen wat de mensen willen horen en niet wat goed voor hen is.

'Je hoort een banketbakker een arts aanklagen voor een jury van kinderen: "Kinderen, deze kerel hier heeft u persoonlijk een heleboel kwaad berokkend; en speciaal de jongsten onder u verminkt hij met zijn snijden en branden; hij hongert u uit... de bitterste drankjes dient hij u toe, hij dwingt u honger en dorst te lijden, in plaats van u te vergasten op een massa lekkernijen, zoals ik doe." Wat zou een arts, in zo'n nare toestand gebracht, nog kunnen zeggen?'¹

Het is duidelijk: volgens Plato is de retorica op haar best nutteloos; op haar slechtst zal ze recht praten wat krom is en het recht van de sterkste laten prevaleren boven wat moreel juist is.

Waarom heeft Peitho dan de ambitie om universiteitsbreed retoricaonderwijs in te voeren? Daarvoor kunnen we te rade gaan bij de tallozen die door de geschiedenis heen Plato impliciet of expliciet van repliek hebben gediend. Plato's bezwaren hebben namelijk juist bij de belangrijkste auteurs na hem de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de redenaar en het morele gehalte van de retorica hoog op de agenda gezet.² Soms is hun reactie puur prag-

* Prof. dr. B.M.C. Breij is hoogleraar Latijn en Antieke Retorica aan de Radboud Universiteit. Dr. K.W.M. van Krieken is universitair docent Communicatie- en Informatiewetenschappen aan het Centre for Language Studies van de Radboud Universiteit.

1 Plato, *Gorgias* 521d-522a, naar de vertaling van X. de Win, Baarn: Ambo 1978.

2 Aristoteles, *Rhetorica* (vertaald door Marc Huys als *Retorica*, Groningen: Historische Uitgeverij 2004); Cicero, *De oratore* (vertaald door H.W.A. van Rooijen-Dijkman als *De ideale redenaar*, Amsterdam: Athenaeum-Polak en van Gennep 1989); Quintilianus, *Institutio oratoria* (vertaald door Piet Gerbrandy als *De opleiding tot redenaar*, Groningen: Historische Uitgeverij 2001).

matisch. Zo stelde Aristoteles, Plato's slimste leerling, al dat het mooi is om (moreel, epistemologisch, juridisch en ga zo maar door) gelijk te *hebben*, maar dat je ook nog maar moet zien dat je het *krijgt*. En dat het feit dat er misbruik kan worden gemaakt van de retorica nog niet betekent dat ze daarmee zelf iets slechts is: ze is moreel neutraal, zoals ook bijvoorbeeld geld geen intrinsieke morele waarde heeft en goed of verkeerd kan worden gebruikt.

Maar Aristoteles' bijdrage is ook fundamenteeler. Hij kent aan de retorica een soortgelijke status toe als aan de filosofie: beide zijn speculatief van aard, alleen houdt de filosofie zich met algemene regels bezig (bijvoorbeeld: is vrede te verkiezen boven oorlog? Is het toepassen van doodstraf een goed idee?), terwijl de retorica haar concrete pendant is (bijvoorbeeld: is een dure vrede met Sparta te verkiezen boven een oorlog met onzekere afloop? Is het toepassen van de doodstraf in het geval van Orestes, die zijn moeder vermoordde om zijn vader te wreken, een goed idee?). Aristoteles geeft de retorica ook een wetenschappelijk fundament: zij onderzoekt wat overtuigend is in ieder concreet geval. Als bronnen voor overtuiging noemt hij een drietal concepten dat de hele overtuigingssituatie uitputtend beschrijft en dat nog steeds ongewijzigd de basis vormt van de retorica als geheel: *logos* (argumentatie) betrokken op het onderwerp; *ethos* (waargenomen karakter en attitudes) van spreker en andere partijen in het overtuigingsproces; en *pathos* (emotie) opgewekt bij het oordelend publiek. Nuchter en rationeel als hij is, heeft Aristoteles meer op met *logos* dan met *ethos* en *pathos*, maar dat weerhoudt hem er niet van om alle drie uitvoerig te behandelen, niet alleen in zijn *Rhetorica* en *Poetica* maar ook in zijn ethische en logische werken.

Latere antieke auteurs nemen Aristoteles' argumenten over. Voor praktisch aangelegde Romeinen als Cicero en Quintilianus geldt hierbij dat de nadruk nog sterker komt te liggen op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de redenaar, die immers vaak een juridische en meestal bovendien een politieke loopbaan ambieert. Beiden voelden die verantwoordelijkheid sterk. Cicero moest zijn betrokkenheid met de dood bekopen: hij had te veel te vlamme redevoeringen gehouden tegen zijn voornaamste politieke tegenstander, Marcus Antonius. Quintilianus moest zijn bedoelingen soms omfloerst uiten; hij schreef zijn vuistdikke *Opleiding tot Redenaar* onder de tirannieke keizer Domitianus.

De welsprekendheid heeft zich vanaf de oudheid moeten blijven verantwoorden en handhaven tegenover degenen die haar bekritisieren en hen die haar monddood willen maken. Dat heeft het bewustzijn van haar maatschappelijke verantwoordelijkheid versterkt. Tegelijkertijd is ze een bij uitstek praktische vaardigheid gebleken die zich altijd aanpast aan de noden van het moment. In de middeleeuwen trekt ze zich terug in de kloosterscholen om de basis te leggen voor preken, maar ook voor belletristie en literatuurwetenschap. Vanaf de Renaissance drukt ze haar stempel weer op het maatschappelijk debat. We zien een prachtig voorbeeld bij onze eigen Erasmus, die de drie standaardtypen redevoering gebruikte om een stempel te drukken op het discours van zijn tijd. Geschreven als een klassieke lofrede vormt de *Lof der Zotheid* een vlijmscherpe kritiek op de ondeugden van Erasmus' tijdgenoten, de notabelen niet het

minst. In de *Lof op het Huwelijk* trekt de Augustijn de superioriteit van het celibaat in twijfel met het gereedschap van de politieke rede, en de topiek van de juridische rede wordt in stelling gebracht tegen paus Julius II, de oorlogspaus, in *Vredes Weeklacht*.³ De twintigste-eeuwse Amerikaanse filosoof en literatuurtheoreticus Kenneth Burke gaat terug naar de retorica van Aristoteles om de menselijke neiging tot toekenning van symbolen en sociale interactie te verklaren. En in de eenentwintigste eeuw bepleit de eveneens Amerikaanse retorisch critica Cheryl Glenn, wars van de machtspolitiek en het cultureel antagonisme van de laatste decennia, een techniek van retorisch *luisteren* ter bevordering van de sociale cohesie.

Er is, kortom, geen menselijke interactie te bedenken waarin retorica geen positieve rol kan spelen. En voor universiteiten die zich tot doel stellen om hun studenten niet alleen disciplinaire kennis bij te brengen, maar ook de vaardigheden die hen in staat stellen kritisch en integer hun maatschappelijke rol te spelen, ligt het voor de hand om ze ook de mogelijkheid te bieden om retorisch wijs te worden.

Voor universiteiten die zich tot doel stellen om hun studenten niet alleen disciplinaire kennis bij te brengen, maar ook de vaardigheden die hen in staat stellen kritisch en integer hun maatschappelijke rol te spelen, ligt het voor de hand om ze ook de mogelijkheid te bieden om retorisch wijs te worden

Onderwijs in retorica

Voordat wij hieronder nader ingaan op de essentiële retorische vaardigheden, dient allereerst te worden opgemerkt dat het primaat altijd bij de eigen discipline moet blijven liggen.⁴ Anders dan Plato, die dit een zwakke bod van de retorica vond, vinden wij dit juist een essentiële kracht: de retorica moet de vakinhoud dienen en versterken. Idealiter doet ze dat door een training in twee vaardigheden: ten eerste het *herkennen* en *duiden* van retorische middelen en ten tweede het *toepassen* van retorische middelen in de eigen communicatie. Die training kan gebaseerd worden op een combinatie van inzichten uit enerzijds de klassieke retorica en anderzijds de moderne taalbeheersing, een vakgebied waarin kennis vergaard wordt over onder andere de passendheid en effectiviteit van taalgebruik in specifieke communicatieve contexten.

Herkennen en duiden van retorische middelen

Aan de eerste vaardigheid, het herkennen en duiden van retorische middelen, ligt in eerste instantie kennis over argumentatievormen ten grondslag: van welk standpunt probeert iemand mij te overtuigen, en met welke argumenten? Zijn deze argumenten deugdelijk? En zo niet, waar gaat de redenering mank? Het

3 Erasmus, *Laus Stultitiae* (vertaald door Harm-Jan van Dam als *Lof der Zotheid*, Amsterdam: Athenaeum-Polak en van Gennep 2004), *Encomium Matrimonii* (vertaald door Harm-Jan van Dam als *Lof van het Huwelijk*, Amsterdam: Athenaeum-Polak en van Gennep, 2004), *Querela Pacis* (vertaald door P.P.M. Geurts als *Vrede's Weeklacht*, Baarn: Ambo 1989).

4 Zie daarover uitgebreid het tweede deel van dit tweeluik: R.H.T. Jansen, M.D. Reijneveld & P.M. Sijtsma, 'Retorica in de rechtszaal. Een gesprek met drie rechters over *ethos*, *pathos* en *logos*', AA 2021, afl. 3, p. 321-324 (AA20210321).

herkennen van drogredenen zoals valse dilemma's, aanvallen op de persoon (*ad hominem*) en omkeringen van oorzaak en gevolg (*retrosum causa et effectus*) is een essentiële vaardigheid om informatie op waarde te kunnen schatten en daarover een gegrond eigen oordeel te vormen.

Vervolgens is het van belang om de vorm van de argumentatie onder de loep te nemen, oftewel de stilistische middelen die worden ingezet om de overtuigingskracht van een boodschap te vergroten. Hierbij valt te denken aan het gebruik van metaforen, ironie, en retorische vragen. Van deze middelen weten we dat ze niet alleen effectief zijn in het genereren van aandacht, maar ook een overtuigende werking hebben.⁵ Daarnaast kan een boodschap ook middelen bevatten die het ritme van het betoog bepalen en dit betoog een zekere vorm van muzikaliteit verschaffen, zoals drieslagen en herhalingen. Deze middelen worden wel 'muzikale drugs' genoemd die het publiek ontvankelijk maken voor de boodschap en het kritisch denkvermogen (tijdelijk) onderdrukken.⁶

Door oog te krijgen voor het gebruik van dit soort stilistische middelen krijgen studenten inzicht in en gevoel voor verschillende stijlvormen. Is er in een bepaalde tekst of voordracht bijvoorbeeld sprake van veel paradoxen en metaforen? Dan is de stijl te kenmerken als sierlijk of elegant. Is er sprake van opsommingen en overdrijvingen? Dan is de stijl te kenmerken als een krachtige stijl. Deze stijlvorm kenmerkt zich verder door 'geladen taalgebruik', dat wil zeggen: het gebruik van woorden met een sterk positieve of juist negatieve connotatie in plaats van neutralere equivalenten. Een bekend voorbeeld is het woord 'kopvod' dat Geert Wilders in 2009 introduceerde als synoniem voor het neutrale 'hoofd-doeke', en de daaraan gekoppelde 'kopvoddentaks' die hij wilde invoeren als een vorm van belasting die betaald zou moeten worden door dragers van een hoofddoek.

Met positief en negatief geladen woorden bedient een taalgebruiker zich van een zekere *framing*.⁷ Door een hoofddoek een 'kopvod' te noemen, framet Wilders hoofddoekdragere als minderwaardige burgers (zij hebben geen 'hoofd' maar een 'kop') die zich kleden in versleten stoffen (zij dragen geen 'doeken' maar 'vodden'). Een ander voorbeeld van framing is de aanduiding van personen die klimaatverandering in twijfel trekken als 'klimaatsepticici' of 'klimaatontkenners'. In het eerste geval is er sprake van positieve framing: het woord 'septicici' roept het beeld op van geleerde mensen die het klimaatvraagstuk op wetenschappelijke wijze benaderen en zich enkel laten overtuigen door onomstotelijk, op betrouwbare wijze vergaard bewijs. In het tweede geval is er sprake van negatieve framing: het woord 'ontkenners' roept het beeld op van mensen die hun kop in het zand steken en bewijs voor klimaatverandering op voorhand, zonder kritische beschouwing, als irrelevant dan wel onjuist zien. Framing is een krachtig middel: het kan niet alleen invloed uitoefenen op de manier waarop we over andere personen en bevolkingsgroepen denken, maar bijvoorbeeld ook – in andere contexten – op onze keuze om een bepaald product wel of niet aan te schaffen en op onze bereidheid om te doneren aan een goed doel.

Net zo relevant is de constatering dat beladen taalgebruik kenmerkend is voor *fake news*. Vergeleken met waarheidsgetrouwe berichtgeving bevat *fake news* niet alleen méér beladen woorden, maar ook meer superlatieven ofwel overtreffingen (bijvoorbeeld 'belangrijkste' of 'beste') en meer modale bijwoorden (bijvoorbeeld 'onvermijdelijk' of 'overduidelijk').⁸ De analyse van stilistische middelen, en in dit geval van beladen taalgebruik in het bijzonder, kan dus dienen als hulpmiddel om waarheid van fictie te onderscheiden en, in algemenere zin, om de betrouwbaarheid van informatie in te schatten.

Tot slot is het van belang dat studenten een radar ontwikkelen voor het herkennen van niet-rationele overtuigingsmiddelen, zoals emoties. In universitaire opleidingen wordt van oudsher – terecht – sterk op de ratio geleund en zo ook aan de ratio van studenten geappelleerd. Dit versterkt de menselijke neiging om onszelf als rationele wezens te zien die zich laten sturen door logica, maar in werkelijkheid zijn het juist vaak emoties die onze overtuigingen en handelingen beïnvloeden.⁹ Wie dit kan herkennen en duiden ontwikkelt een radar voor manipulatie en drogredenen.

Toepassen van retorische middelen

De tweede vaardigheid die in het retoricawonderwijs centraal zou moeten staan is het *toepassen* van retorische middelen in de eigen communicatie. Elke student zal in een omgeving terecht komen waarin het van belang is om informatie helder, effectief en overtuigend over te brengen. Zo zal een politicus nieuw beleid willen voorstellen, een jurist de belangen van cliënten willen behartigen tegenover derden, een *marketeer* producten en diensten willen aanprijzen, terwijl een arts patiënten zal willen aanzetten tot een gezonde leefstijl. Elk werkveld heeft dus zo zijn eigen retorische behoeften. De inhoud van de communicatie komt altijd uit dat werkveld. Maar de methode van overbrengen – goed beargumenteerd, gestructureerd en stilistisch vormgegeven – komt van de retoricawetenschap.

Retoricawonderwijs is geslaagd als studenten de retoricawetenschap zowel passief als actief beheersen en in staat zijn zich in wetenschappelijke en maatschappelijke debatten op te werpen als de vertegenwoordiger van een weloverwogen, inhoudelijk stevig en virtuoos verwoord standpunt

Besluit

Retoricawonderwijs is geslaagd als studenten de retoricawetenschap zowel passief als actief beheersen en in staat zijn zich in wetenschappelijke en maatschappelijke debatten op te werpen als de vertegenwoordiger van een weloverwogen, inhoudelijk stevig en virtuoos verwoord standpunt. Een universiteit zou het tot één van haar belangrijkste verantwoordelijkheden moeten rekenen om studenten in staat te stellen zich hierin te ontwikkelen.

5 Zie bijvoorbeeld P. Sopory & J.P. Dillard, 'The persuasive effects of metaphor: a meta-analysis', *Human Communication Research* (28) 2002, afl. 3 p. 382-419.

6 J. de Jong, C. Pieper & A. Rademaker, *Beïnvloeden met emoties. Pathos en retoricawetenschap*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2015.

7 Zie ook Jansen, Reijneveld & Sijtsma 2021, p. 324.

8 H. Rashkin, E. Choi, J.Y. Yang, S. Volkova & Y. Choi, 'Truths of varying shades: Analyzing language in fake news and political fact-checking', *Proceedings of the 2017 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing 2017*, p. 2931-2937.

9 Zie o.a. G.A. van Kleef, H. van den Berg & M.W. Heerdink, 'The persuasive power of emotions: Effects of emotional expressions on attitude formation and change', *Journal of Applied Psychology* (100) 2015, afl. 4, p. 1124-1142.